

ՍՈՒՍԱՆՆԱ ԱԴԱՄՅԱՆ

*ՀՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության
ինստիտուտի աշխատակից*

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔԵՂԻՍԿՈՂՈՍ ՍՄԲԱՏԱՆՑԻ ՎԻՍԱԳՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

XIX դարի սկզբներին Հայաստանը շարունակում էր մնալ սուլթանական Թուրքիայի և շահական Պարսկաստանի տիրապետության տակ: Անկախ պետականության բացակայության պայմաններում երկիրը ենթարկվում էր քաղաքական, մշակութային, ազգային, տնտեսական մշտական ճնշումների: Նույնիսկ նման պայմաններում զարգանում էր հայ գիտական միտքը: Դա պայմանավորված էր եվրոպական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում կրթված հայ մտավորականների, ինչպես նաև Մայր Աթոռի միաբանության անդամների ազգաշահ և հայրենասիրական քայլերով: Պատահական չէ, որ այս շրջանում ձևավորվում էին գիտական ուսումնասիրության տարբեր բնագավառները: Որպես գիտության առանձին ճյուղ՝ սկզբնավորվում է վիմագրագիտությունը, որը սահմանափակվում էր տեղագրական ուսումնասիրությունների մակարդակով:

Մինչ օրս հայտնի ամենահին հայատառ վիմագրերը վերաբերում են V դարի երկրորդ կեսին¹: Այսինքն՝ գրերի արարումից մի քանի տասնամյակ անց հնագույն եկեղեցիների որմերին փորագրվել են արձանագրություններ (Տեկոր, Եղվարդ և այլն), որոնք հիմնականում ունեցել են շինարարական բովանդակություն: Հետագա դարերին Հայաստանի ողջ տարածքում փորագրվել են նվիրատվական, իրավականոնական, հիշատակագրային, արտոնագրային բնույթի հազարավոր արձանագրություններ:

Հայկական վիմագրերի հավաքման, ուսումնասիրման գործընթացն սկզբնավորվել է XIX դարի առաջին քառորդին: Դրանում կարևոր դեր ունեցավ վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Ներսես Աշտարակեցին (Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ 1843-1857 թթ.): «Աշտարակեցին ԺԹ դարի առաջին կեսին մեր եկեղեցական, ազգային և մշակութային զարթոնքի ամենաինքնատիպ և բազմավաստակ մեծություններից մեկն է, որպես հայ անձնավորություն, Մայր Աթոռի միաբան, լուսավորության և հառաջադիմության ջատագով մտավորական, թեմակալ առաջնորդ, հայրենասեր ու մեծա-

¹ Ամենահին թվագրությամբ շինարարական արձանագրությունը (V դար) պահպանվել է Տեկորի եռանավ բազիլիկ շինության արևմտյան մուտքի բարավորի վրա, որը Ն. Մառը համարում է IX դարի արձանագրություն: Տե՛ս **Ա. Մանուչարյան**, Քննություն Հայաստանի IV-XI դդ. շինարարական վկայագրերի, Երևան, 1977, էջ 39: Իսկ Կ. Ղաֆադարյանի պնդմամբ այն գրվել է 480-ական թթ: Տե՛ս **Կ. Ղաֆադարյան**, Տեկորի տաճարի V դարի հայերեն արձանագրությունը և մեսրոպյան այբուբենի առաջին տառաձևերը, ՊԲՀ, 1962, թիվ 2, էջ 39-54:

գործ հոգևորական»²: Վիմագրերը կորստից փրկելու նպատակով նա կարգադրում է հավաքել Հայաստանի տարածքի պատմական հուշարձանների որմերին և հուշակոթողների վրա փորագրված վկայագրերը³: Աշտարակեցու կարգադրությունն անարձագանք չմնաց: Վիմագրեր հավաքելու և ուսումնասիրելու գործընթացում մեծ ներդրում ունեցան Մ. Բժշկյանցը, Ս. Ջալալյանցը, Մ. Բարխուդարյանը, Մ. Սմբատյանցը, Հովհ. Շահխաթունյանցը, Մ. Էմինը, Ղ. Ալիշանը, Ե. Լալայանը, Կ. Կոստանյանը և ուրիշներ: Թեև նրանց վերծանություններն ունեցել են որոշակի անճշտություններ, սակայն անուրանալի է նրանց վաստակը: Տեղագիր ուսումնասիրողների հրապարակումների շնորհիվ հարյուրավոր վիմագրերի քարեղեն ապացույցները թեև մեզ չեն հասել, սակայն առկա ընդօրինակությունները այսօր սկզբնաղբյուր են համարվում: Այդ առումով հիշյալ տեղագիրների ուսումնասիրությունները մեծ արժեք են ներկայացնում հայագիտության համար:

Սույն հոդվածում կանդրադառնանք Մ. Սմբատյանցի գիտական գործունեությանը, ով առանձնահատուկ դեր է ունեցել վիմագրագիտության սկզբնավորման գործում:

Իր իսկ գրառումների համաձայն⁴, Սմբատյանց տոհմը սերում է XVI դարում Վայոց ձորում իշխող Սմբատ իշխանից, որի նստավայրն է եղել Նախիջևանը: Թուրք-պարսկական պատերազմների պատճառով նրա սերունդները ստիպված են եղել տեղափոխվել տարբեր բնակավայրեր և, ի վերջո, 1828 թ. հաստատվել Նախիջևանում: Տոհմի ներկայացուցիչներից էր Աբրահամ Տեր-Կարապետյան Սմբատյանցը: Նա ուսյալ հոգևորական էր, Նախիջևանի Փորադաշտ գյուղի ավագ քահանան, Ջավահիր անունով կնոջ հետ ունեցել են ինը զավակ, որոնցից Մ. Սմբատյանցին վիճակված էր կրելու թե՛ հոգևոր սքեմը, թե՛ հայագետ-ուսումնասիրողի պատիվը:

Մ. Սմբատյանցը ծնվել է 1833 թ. մարտի 10-ին Նախիջևանի Փորադաշտ գյուղում: Հայրը՝ Տեր Աբրահամը, քահանայական սպասավորություն է իրականացրել տարածաշրջանի Նորս գյուղում, որտեղ էլ անցել է Մ. Սմբատյանցի մանկությունը:

1833 թ. մարտի 18-ին Մեսրոպ Սմբատյանցը մկրտվել և անվանակոչվել է Գրիգոր: Նախնական կրթությունը ստացել է հոր մոտ (1840-1845 թթ.), ապա՝ Նախիջևանի գավառական ուսումնարանում (1845-1847 թթ.): Այն ավարտելուց հետո, Հովհ. Շահխաթունյանցի տեսչության տարիներին, ընդունվել է Էջմիածնի Ժառանգավորաց դպրոց՝ ուսանելով Մակար վարդապետի մոտ (1885-1891 թթ.): Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտցի: Դպրոցն ավարտելով՝ ստացել է դպրության չորս աստիճաններ: Եղել է ընթերցասեր, բարեմիտ, քաջածանոթ Սուրբ Գրքին, աստվածաբանությանը: «Նա չի սիրում կատարեալ տգիտությունը և քարոզում է սկզբնական կրթութիւն, կարգին երգեցողութիւն, ատելով ատում է մանա-

² Արթուր Հատիսյան, Ներսես Աշտարակեցի, «Էջմիածին», 1970, Թ, էջ 6:

³ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ I, (Հ. Օրբելու խմբագրությամբ) Առաջաբան, էջ XVIII:

⁴ «Կենսագրական տվյալներ Մեսրոպ արք. Սմբատյանի մասին» (1910 թ.), ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ 1, գործ 239, էջ 38-39:

ւանդ տգետ ու անշնորհք քահանային, որը ոչ մի բանից տեղեկութիւն չունի...»⁵: Հատկապէս իր դժգոհությունն է հայտնել Հայաստանի տարբեր շրջաններում պահպանված և անուշադրության մատնված հոգևոր հուշարձանների նկատմամբ ժողովրդի անտարբերության վերաբերյալ, ավելին, ըստ նրա՝ քահանաների «...անշնորհքութիւնից ո՛չ եկեղեցական տօմար կար և ո՛չ հաշիւ»⁶:

1851 թ Մ. Սմբատյանցը նշանակվում է Մայր Աթոռի քարտուղար: 1856 թ. մայիսի 16-ին ձեռնադրվել է սարկավագ, իսկ մեկ տարի անց Պողոս եպիսկոպոս Մալխասյանցի կողմից ձեռնադրվել է արքեպիսկոպոս Մեսրոպ անվամբ: Արքեպիսկոպոս ձեռնադրությունից հետո զբաղվել է վանական-վարչարարական, գրական, հավաքչական ակտիվ գործունեությամբ: 1858 թ. նրան վստահվում է Վեհաբանի տնտեսական մասի կառավարչի, ապա՝ Էջմիածնի շրջանի 75 գյուղերի (Բաշ Ապարանից՝ Սարդարապատ) գործակալի պաշտոնները:

1860 թ. Մ. Սմբատյանցը գլխավորել է Մուղնու Ս. Գևորգ վանքի միաբանությունը: Այստեղ կառուցել է արևելյան վերնահարկի սենյակները, բարեկարգել պարտեզը: 1860 թ. հունվարի 20-ի կաթողիկոսական տնօրինությամբ Սմբատյանցին շնորհվել է մետաքսյա ծաղկյա կապույտ փիլոն կրելու իրավունք⁷, իսկ 1861 թ. կաթողիկոսի կողմից նշանակվել է Մայր Աթոռի արտաքին և ներքին գործերի վանական կառավարիչ, ստացել վարդապետական ականակոտ խաչ:

1862 թ. կարգվել է Նոր Բայազետ քաղաքի և գավառի՝ Քանաքեռից մինչև Զիբուխու և Բասարգեչար ընկած գյուղերի հոգևոր գործակալ: Այդ տարիներին Սմբատյանցը զբաղվել է ոչ միայն հոգևոր քարոզչությամբ, այլև շրջագայել է գավառի գյուղերում⁸ (այդ թվում և մալական, քուրդ, պարսիկ), ուր հնարավոր էր, որ հայկական հուշարձաններ գտնվեին: «Նա սիրում է հիւրասիրել և օրհնաբանություն կարդալ Աստուծաճնից տուած ամեն բարիքի համար. նա իւր աչքը չի փակում և գիտէ զմայլել և փառաւորել դաշտերի, լեռների, անտառների, ծովի տեսարաններով, բայց ամենից առաջ, իբր հետախոյզ, նա սիրահար է հնութիւնների և արձանագրութիւնների»⁹:

1862-63 թթ. ուսումնասիրությունների արդյունքում գրել է իր «Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի որ այժմ Նոր-Բայազիտ գաւառ», որը տպագրվել է 33 տարի անց՝ 1895 թ Վաղարշապատում¹⁰: Աշխատությունն ունի հայագիտական մեծ արժեք: Այն պարունակում է պատմական, աշխարհագրական, հնագիտական, ազգագրական, վիճագրական հարուստ տեղեկություններ ոչ միայն Գեղարքունիք, այլև հարևան գավառների վերաբերյալ: Սակայն վիճագրական ուսումնասիրություն-

⁵ Ա. Ա., Գրախօսություն, «Մուրճ», 1896, էջ 1589 :

⁶ Մ. Սմբատյանց, Տեղագիր Գեղարքունի ծովագարդ գաւառի, Վաղարշապատ, 1895, էջ 364 :

⁷ Ծաղկյա փիլոնը քահանան, որպէս իր հոգևոր գործունեության գնահատություն, կրում է կաթողիկոսի թույլտվությամբ: «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Երևան, 1980, հատոր IV, էջ 650:

⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ 1, գործ 234, էջ 15:

⁹ «Գրախօսություն», «Մուրճ», 1896 թ , էջ 1589 :

¹⁰ Տպագրության ձգձգման պատճառը ուրարտերեն սեպագիր արձանագրությունների վերծանումն էր, որը Սմբատյանցը ցանկանում էր զետեղել գրքի էջերում:

ների առումով կարևորը տարբեր դարաշրջաններին վերաբերող հուշարձանների վրա պահպանված վկայագրերի հարուստ հավաքածուն է:

Անշուշտ կան արձանագրություններ, որոնք դուրս են մնացել նրա տեսադաշտից: Ընդհանուր առմամբ գրքում տեղ են գտել ավելի քան չորս հարյուր մեծ ու փոքր վիմական արձանագրություններ¹¹, որոնց մի մասի բնօրինակները մեզ չեն հասել: Այդ առումով, Սմբատյանցի ընդօրինակած վիմագրերը համարվում են եզակի սկզբնաղբյուր: Հեղինակը համեստորեն է ներկայացնում իր աշխատությունը՝ հավակնություն չունենալով, որ այն կարող է դառնալ հայագիտության համար արժեքավոր գործ. «...գրածս մի երևելի բան չէ, ո՛չ հեղինակություն և ո՛չ թարգմանություն, այլ իսկապէս ժողովածու արձանագրութեանց և կրկնութիւն բանից քանի արտագրողների և ճանապարհորդների. ուստի մեծայոյս եմ թէ՛ բանագիտաց ներողամտութեան արժանի կը լինի»¹²:

1864 թ. Ս. Սմբատյանցը կարգվել է Նախիջևանի գավառի Շամբի (Մաղարդա) Ս. Ստեփաննոս Նախավկա վանքի վանահայր: 1866 թ. գլխավորելով Տաթևի վանական միաբանությունը՝ գրել է հիշյալ հաստատության վանահայրերի համառոտ պատմությունը կամ գավազանագիրքը (Գրիգոր Տաթևացուց սկսած), կազմել Ստ. Օրբելյանի «Պատմութիւն նահանգին Սիսական» երկի անվանացանկը, վանքում պահվող գրչագրերի, ձեռագիր մատյանների ցուցակը:

1867 թ. Ս. Սմբատյանցը ստանձնում է Նախիջևան քաղաքի և շրջանի գյուղերի հոգևոր առաջնորդությունը: Պաշտոնավարության ընթացքում նա շրջագայել է գավառի գյուղերով¹³, կատարել ուսումնասիրություններ և իր տպավորությունները շարադրել «Գաւառացոյց Նախիջևանայ» անտիպ աշխատությունում, որը ևս պարունակում է վիմագրական հարուստ նյութեր: 1868 թ. Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցի Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը (1866-1882 թթ.) նրան շնորհում է Երևանի փոխթեմակալի պաշտոնը, իսկ 1870 թ. ծայրագույն վարդապետի աստիճան¹⁴: Կաթողիկոսի առաջարկությամբ և ռուսական Ալեքսեյ Բ Նիկոլանիչ ցարի հաստատմամբ Ս. Սմբատյանցը եղել է Ս. Էջմիածնի Սինդի անդամ (1870-87 թթ.): 1871 թ. նշանակվում է Ս. Էջմիածնի տպարանական ժողովի նախագահ:

1872 թ. մարտի 26-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս: Բարեկարգել և ցուցակագրել է Էջմիածնի նորակերտ թանգարանի հավաքածուի միավորները, անոթներն ու զգեստները՝ արժանանալով Վեհափառ Հայրապետի գնահատանքին: Այդ մասին նա գրում է. «Աշխատասիրութեանս վարձատրութիւնն էր հոգելոյս Հայրապետի հայրական սէրն ու խնամքը, որ յիրավի քաղցր է ինձ համար քան զամենայն հարստութիւն, թէն չէր խնայում նաև նիւթականը»¹⁵: 1876 թ. նշանակվել է Ս. Էջմիածնի

¹¹ «Մուրճ»-ի էջերում արձանագրությունների թիվը հասնում է 350-ի : «Մուրճ», 1896, «Գրախօսութիւն», էջ 1589:

¹² «Գեղարքունիք...», էջ 294:

¹³ «Գործ՝ Մեսրոպ արք. Սմբատյանի ծառայության մասին» (1904թ.), ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ 1, գործ 234, էջ 15:

¹⁴ «Կենսագրական տվյալներ Մեսրոպ արք. Սմբատյանի մասին» (1910 թ.), ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ 1, գործ 239, էջ 8:

¹⁵ «Նկարագիր Ս. Կարապետ վանից Երնջակա և շրջակայից նորա», Տիդիս, 1904, էջ 74:

Ժամարար: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հրամանով և Օշականի ազգաբնակչության անմիջական օժանդակությամբ կառուցել է Օշականի Ս. Մաշտոց եկեղեցին, որտեղ ամփոփված է Ս. Մեսրոպի մարմինը: Այստեղ է գտնվում վկայարանի պատմությունն ավանդող հետևյալ մեծածավալ արձանագրությունը¹⁶.

«ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 441 ՓԵՏՐՎԱՐԻ 20 / ՎԱՀԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆԻ ԻՇԽԱՆՆ ԱՍ/ՓՈՓԵ-ԼՈՎ ԱՍՏ ՅՕՇԱԿԱՆ ԸԶՄԱՐ/ՄԻՆ ՍՐԲՈՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ ՄԵԾԻՆ / ՄԵՍՐՈՎԲԱՅ ԹԱՐԳՄԱՆՉԻՆ ԿԱ/ՌՈՒՑԵԱԼ Է 'Ի ՎԵՐԱՅ ԴԱՄԲԱՐԱՆԻՍ / ՅԱՆՈՒՆ ՆՈՐԻՆ ԶԵԿԵՂԵՅԻՍ. ԶՈՐ / ՆՈՐՈԳԵԱՅ ԱՄԻ 1640 ՓԻԼԻՊ/ՊՈՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ. ԵՒ Ի ՎԵՐԶ/ՆՈՒՄՍ ՅԱՄԻՆ 1875 ՆՈՐՈԳԵԱՅ / ԳԷՈՐԳ Դ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆ ՏՐՕՔ / ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ԵՐԵՒԱՆԱՅ / ԵՒ ԱՅԼ ՎԻՃԱԿԱՅՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ / ԻՍԿ ԶՏԱՊԱՆՍ ԿԱՆԳՆԵԱՅ Ի ՅԻՇԱ/ՏԱԿ Կ.ՊՈԼՍԵՅԻ ԱՆԴՐԷԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍ/ԿՈՊՈՍՆ ՅԱՄԻՆ 1882 ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՌՅԼԱ»:

Որպես կատարած գործի հատուցում, 1881 թ. հոկտեմբերի 10-ին կաթողիկոսը նրան է ընծայում իր մետաքսյա ծաղկյա փիլոնը: 1882 թ. կարգվել է Ս. Էջմիածնի վանական կառավարության նախագահ: 1886 թ. նորընտիր Մակար Կաթողիկոսի կոնդակով վարում է Ս. Էջմիածնի ճեմարանի վերատեսչի պաշտոնը:

Կաթողիկոսական կոնդակով և Ալեքսեյ III ցարի հաստատմամբ 1887-94 թթ. Մեսրոպ Սմբատյանցը վարում է Շամախու, Բաքվի, Անդրկասպյան տարածքների թեմակալ առաջնորդի պաշտոնը: Այդ տարիներին բարեկարգում է Սաղիանի Ս. Ստեփաննոս վանքը՝ հոգևոր հաստատության պատերին թողնելով մի շարք արձանագրություններ վերանորոգման, նվիրատվությունների, նաև եկեղեցու օժանդակության վերաբերյալ: Դրանցից հիշատակելի է տաճարի հարավային դռան ճակատի արձանագրությունը.

«ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՀԱՅՈՑ ԹԵՄԻՆ ՇԱՄԱԽՈՒՅՈՒՄ ՄԵՍՐՈՎԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ ՆԱԽԻԶԵԻԱՆՅԻ ԷՕԾ ԶՏԱՃԱՐՍ՝ ՅԵՏ ԲԱՆԱԼՈՅ ԶՀԱՐԱԻԱՅԻՆ ՆՈՐ ԴՈՒՌՍ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ԾՆՈՂԱՅՆ, ԵՒ ՅԱԻԱՐՏՍ ԱԾԵԼՈՅ ԶՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ՏԱՃԱՐԻՆ՝ 'Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ ՄԱԿԱՐԱՅ. ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1887 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4378»¹⁷:

Ինչպես նաև տաճարի կաթողիկեի կառուցման վերաբերյալ հետևյալ արձանագրությունը. «ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1898 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4385. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. ՄԿՐՏՉԻ, ՏՆՕՐԷՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻ ԹԵՄԻՍ ՄԵՍՐՈՎԵ ԱՐՔ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ ՇԻՆԵՅԱԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵՆ ՎԱՆԻՅՍ ՎԵՅ ՀԱՐԻԻՐ ԲՈՒԲԼԻ ՏՐՕՔ ԲԱԳՈՒԱԲԵՆԱԿ ՊԱՐՈՆ ՆԻԿՕԼԱՅԻ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ ԹԱՂՈՍԵԱՆՅ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ՄԱՐԻԱՄՈՒ ԴՍԵՐ ՀՕՐԵՂԲՕՐ ԻՒՐՈՅ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԶԱՔԱՐԻԱՅԻ ԹԱՂՈՍԵԱՆՅ»¹⁸: Սմբատյանցը նաև ծավալում է շինարարական, բարեգործական մեծ աշխատանքներ հայաբնակ մի շարք վայրե-

¹⁶ Արձանագրությունը գտնվում է եկեղեցու Ս. Մաշտոցի տապանատան արևմտյան պատին, ընդօրինակումը և վերծանությունը կատարվել է հոդվածի հեղինակի կողմից:

¹⁷ «Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի եւ միւս վանօրէից եւ ուխտատեղեաց, եւս եւ քաղաքացն եւ գիւղօրէից որք ի Շամախոյ թեմի», Տփղիս, 1896, էջ 19:

¹⁸ Նշված աշխ., էջ 79:

րում, ձեռնադրում է 21 քահանա, օծում 7 եկեղեցի, հիմնում 9 դպրոց: Իր այս շինարարական գործունեության մասին են վկայում նրա կողմից թողած արձանագրությունները: «ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1891 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382. ՀՐԱՄԱՆԱԻ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՇԻՆԵՑԱԻ ՍԵՂԱՆԱՏՈՒՆՍ ՈՒԽՏԱԻՈՐԱՑ՝ ՏՐՕՔ ԲԱԳՈՒԵՅԻ ՀԱՅՈՑ ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ ՔԱՐՔԱՆՋԱՅ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆՑ»¹⁹: «ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1891 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4382. ՏՆՕՐԵՆՈՒԹԵԱՄԲ ԱՌԱՋՆՈՐԴԻՆ ՀԱՅՈՑ ՇԱՄԱԽՈՑ ՎԻՃԱԿԻ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ ՆԱԽԶԵՎԱՆՅԻՈՑ. Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ Տ. Տ. ՄԱԿԱՐԱՑ ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ, ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ՄԱՏՈՒԹՍ ՍՈՒՐԲ ՍԱՀԱԿ ՆԱՀԱՏԱԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ՝ ՏՐՕՔ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱԶԳԱՅՆՈՑ ՄԵՐՈՑ ՈՐ Ի ԲԱԳՈՒ ՔԱՂԱՔԻ. ՎԵՐԱԿԱՅՈՒԹԵԱՄԲ ԿԱՐԱՊԵՏ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ՏԷՐ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ ՔԱՐՔԱՆՋ ԳԵՂՋ»²⁰:

Այդ տարիներին շարադրել է «Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միս վանօրէից եւ ուխտատեղեացն Շամախույ թեմի» աշխատությունը²¹: Ծանրաբեռնված լինելով հոգևոր գործունեությամբ՝ նա համեստորեն է ներկայացնում փաստերն ու տեղեկությունները՝ հաշվի առնելով այլ հեղինակների կողմից նախկինում դրանց լուսաբանված լինելը:

Սակար Ա Թեղուտցի (1885-1891 թթ.) Կաթողիկոսի 1888 թ. հունվարի 16-ի թիվ 30 կոնդակով Մ. Սմբատյանցն արժանացել է արքեպիսկոպոսության: 1892 թ. հունվարից դարձել է Մոսկվայի Կայսերական հնագիտական հանձնաժողովի անդամ: Մա անշուշտ գնահատանքն էր ուսումնասիրողի անխնայ, հայրենասեր, տքնաջան գիտական աշխատանքի: Մկրտիչ Ա Վանեցի (Խրիմյան Հայրիկ, 1892-1907 թթ.) Կաթողիկոսի ընտրությունից հետո մինչ Մայր Աթոռ հասնելը՝ 1894 թ. դեկտեմբերից մինչև 1895 թ. հուլիսը, եղել է կաթողիկոսական տեղապահ:

Մ. Սմբատյանցը հոգևոր գործունեություն է ծավալել նաև Սյունիքի նահանգի Երնջակ գավառի Մ. Կարապետ վանքում: Վանահայր եղած տարիներին (1897-1907 թթ.) գավառում զբաղվել է շինարարական, բարեգործական, քարոզչական գործունեությամբ: Այդ մասին պահպանվել է Մ. Կարապետ վանքի կաթողիկեի և տանիքի վերանորոգման մասին հետևյալ արձանագրությունը. «ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1900 ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4393. ՆՈՐՈԳԵՅԱԻ ԿԱԹՈՂԻԿԵՆ ԵՒ ՏԱՆԻՔՆ ՏԱՃԱՐԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏԻ ՎԱՆԻՅՍ, ՀՍԿՈՂՈՒԹԵԱՄԲ ՎԱՆԱՀԱՅՐ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ՍՄԲԱՏԵԱՆՑ, ԾԱԽԻԻՔ ՆԱԽԶԵՎԱՆԱՅ ԳԱԻԱՌԻ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԺՈՂՈՎՐԴՈՑ»²²:

Վերանորոգել է նաև Մ. Ստեփաննոս վանքի տանիքը, իսկ 1900 թ.՝ վանքի ջրաղացը. «ՅԱՄԻ ՓՐԿՉԱԿԱՆ 1865, ԵՒ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԱԿԱՆ 1565 ԵՒ ԱԶԳԱԿԱՆ ՌՅԺԴ, Ի ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ Ա. ՄԱՏԹԵՈՍԻ, Ի ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՌՈՒՍԱՅ 2, ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ ՆԻԿՈԼԱՅԵԻՉԻ, Ի ԹԱ-

¹⁹ Նշված աշխ., էջ 168:

²⁰ Նշված աշխ., էջ 168:

²¹ «Նկարագիր Սուրբ Ստեփաննոսի վանաց Սաղիանի և միս վանօրէից եւ ուխտատեղեացն Շամախույ թեմի», Տփղիս, 1896:

²² Նշված աշխ., էջ 19:

ԳԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՐՄԻՅ ՆԱՍՐԱՏԻՆ ՇԱՀԻ. ԵՒ Ի ՎԱՆԱՀԱՅՐՈՒԹԵԱՆ ՄԵՍՐՈՎԲ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ. ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՏԱՆԻՔ ՍԵՂԱՆՈՅ ՏԱՃԱՐԻՍ ԱՐԴԵԱՍԲ Վ. ԱԳՈՒԼԵՅԻ ՄԱՀՏԵՍԻ ՊԱՐՈՆ ԳԱԼՍՏԻ, ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ ԱԶՆԻԻ ԱԻԵՏԻՍ ԱՂԱՅԻ, ԵՒ ՈՐԴԻՈՅ ՆՈՐԻՆ ԱԶՆԻԻ ԱՂԵՔՍԱՆԴԻՐԻ ՏԵՐԱՆՅ»²³: «ՅԱՄԻ ՏԵԱՌՆ 1900, ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ 4393, ՀՐԱՄԱՆԱԻ ՄԵՍՐՈՎԲ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԲԱՏԵԱՆՅ ՎԱՆՔԱԿԱՆ ԶՐԱՂԱՅՍ Ի ՀԻՄԱՆՅ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՅԻՇԱՏԱԿ ԶՈՒՂԱՅԵՑԻՈՅ, ՈՐՔ ՈՒԽՏԵԱԼ ԵՆ ԶՐԱՂԱՅԻՍ ՔԱՐԵՐԸ ՄԻՇՏ ԸՆԾԱՅԵԼ ՎԱՆՔԻՆ»²⁴: Այդ տարիներին Մ. Սմբատյանը շարադրել է իր «Նկարագիր Մ. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա» աշխատությունը:

Շրջագայելով հայաշատ բնակավայրերում՝ եկեղեցիներից, անհատներից հավաքել է Ավետարաններ, հիշատակարաններ, «...միշտ աշխատել է և հավաքել անխոնջ, անձանձրույթ»²⁵: Ընդօրինակել է մոտ 300 ձեռագիր մատյանների հիշատակարաններ:

Մեարոպ Սմբատյանը հավաքել է նաև սեպագիր արձանագրություններ: 1860-90-ական թթ. Հայաստանի տարբեր վայրերից ընդօրինակել է երկու տասնյակ սեպագիր արձանագրություններ: Դրանք ժամանակին տպագրվել են «Արարատ», «Բազմավեպ», «Համբաւաբեր Ռուսիոյ» պարբերականներում: Հետագայում այդ սեպագրերն ամփոփել է «Բնեռաձև արձանագրութիւնք Արարատեան նահանգի 1862-1910 թթ.» աշխատությունում: Այն թարգմանվել և հրատարակվել է նաև ռուսերեն: «Չափազանց մեծ է և շնորհակալ էջմիածնական մեծավաստակ գիտնականի անխոնջ աշխատանքը համաշխարհային բնեռաքանդակ գիտության մեջ: Պատահական չէ, որ բանասեր Կ. Բասմաջյանը նրան անվանել է «անխոնջ հաւաքող Կովկասի Տոսպեան բնեռաքանդակ արձանագրութեանց»²⁶:

Թեև Սմբատյանը հանդես չի գալիս որպես սեպագիր արձանագրությունների վերծանող, սակայն նրա դերն անուրանալի է այս բնագավառում, քանի որ խոր գիտակցությամբ և սրտացավությամբ է ձեռնամուխ եղել քարե վկայարանների ուսումնասիրմանը:

Մ. Սմբատյանը զբաղվել է նաև պատմագրությամբ: Կազմել է 1800-1896 թթ. պատմական իրադարձությունների ժամանակագրությունը, որը թերի է մնացել: Հավաքել է կրոնական, ազգային պատմության, հնագիտական, պաշտոնական, վիճակագրական, նամակագրական, ուսումնական, անձնական և այլ թեմաների վերաբերյալ տեղեկություններ, կաթողիկոսական կոնդակների պատճեններ: Ունի լրագրային հոդվածներ, զանազան գրառումներ: Գիտական կապեր է ունեցել Փարիզի գիտնականների, Վենետիկի Մխիթարյան միաբանների հետ: Իր երկար տարիների պաշտոնավարության համար Արևելյան պատերազմի (1853-56 թթ.) հիշատակին ստացել է բրոնզե խաչ և շքանշան:

²³ «Նկարագիր Մ. Կարապետի վանից Երնջակայ եւ շրջակայից նորա», Տփղիս, 1904, էջ 18-19:

²⁴ Նշված աշխ., էջ 60:

²⁵ **Վահան վրդ. Գալանդարյան**, Մեարոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյան, «Էջմիածին», 1958, փետրվար-մարտ, էջ 38:

²⁶ Նույն տեղում:

1910 թ. հունվարի 10-ին գրել է իր կտակը: Դրա համաձայն Էջմիածնի ճեմարանին է թողել տարբեր վայրերից հավաքած 27 ձեռագրեր, իր արծաթյա ոսկեզօծ եպիսկոպոսական գավազանը, իր հարուստ դրամների հավաքածուն, կրոնական և պատմական գրվածքներ: Դրամական կարողություն չի ունեցել, ապրել է ամսական աշխատավարձով: Կտակը թողել է թերի:

Մ. Սմբատյանցը մահացել է 1911 թ. փետրվարի 9-ին Երուսաղեմի գերմանական հիվանդանոցում: Երուսաղեմի Պատրիարքի և միաբանության համաձայնությամբ «նրան թաղել են արժանավայել շուքով և հանդիսությամբ, եպիսկոպոսական հանգստարանում»²⁷:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցի անձնական արխիվը գտնվել է սկզբում «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի դիվանում», նո. 57 ֆոնդում: 1971 թ. այն դարձել է Հայաստանի Ազգային Արխիվի ինքնուրույն ֆոնդ՝ 245 միավորով, որոնք ընդգրկում են 1850-1910 թթ. ժամանակահատվածը²⁸: Ֆոնդում կան ձեռագրեր, գրագրություններ, կենսագրական նյութեր, ձեռագիր քարտեզներ և այլն: Թողել է հարուստ տեղեկատվական գրականություն:

Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Սմբատյանցը, լինելով բարեկիրթ և ուսյալ հոգևորական, իր պարտքն է համարել հայությանը ինչպես հոգևոր արժեքներ հաղորդել, այնպես և կորստից փրկել, պահպանել, վերականգնել հայկական եկեղեցական, կրթական, մշակութային հաստատությունները, ձեռագիր մատյանները, ընդօրինակել դարերի ընթացքում եղծված, անտարբերության մատնված վիմագրերը՝ իր հրատարակած ու անտիպ աշխատություններում ստեղծելով վիմական արձանագրությունների մի սովորածավալ ժողովածու, որի գիտական նշանակությունը արդիական է մինչ օրս:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 40:

²⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 429, ցուցակ 1: